

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

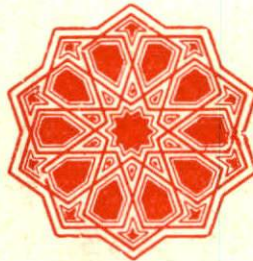
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN



ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV



Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

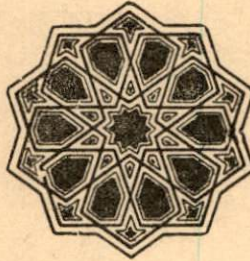
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV



İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hz. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhü'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİNİ¹

I

W. H. Clark Çev.: Doç. Dr. Neda ARMANER

Yeryüzünde bildiğim en üstün kişiyi, Allahın Huzurunda, ifade edilemez bir hûşû içinde saygıyla başını eğmiş olarak gördüm : mâneviyatımız benliğimizin en içten mertebesine özellikle çocuklukta erişir

Carlyle

Eğer davranışçılar (behaviorist), Psikanalistler ve Cizvitler belirli bir öneri (kaziye) üzerinde düşünce birliğine varırlarsa bu öneride bir gerçek payı olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz. Bizim buradan genel olarak çıkarmak istediğimiz sonuç, birey hayatının ilk yıllarının en kararlı yıllar olduğu gerçeğidir. Bunun için bu konuya burada bazı kez uzunca yer vermek zorunluğunu hissediyoruz. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, bu konunun önemi ile hemen hemen ters düşen bazı deneyler ve deneysel incelemeler varacağımız sonuçları sınırlamış olacaktır.

Gözlerini geleceğe dikmiş ve yaşlılık dünyasına dalmış, derin düşüncelere aklı ermeyen bir kimse, çocukluğunda sahip olduğu dinî duygularını o zaman çekilmiş fotoğraflarına bakarak değerlendirmek eğilimindedir. Eğer bu duyguların herhangi bir şekilde gün ışığına çıkması mümkün olsaydı o zaman o duygular belki küçümsenir ve alay konusu olurdu. Çocukluk yıllarının diğer olayları gibi, bu duygular da zamanla bellekten silinmek zorundadır. Böyle olmasın rağmen hemen hepimizin, dinî yaşamımızı çocukluk yıllarımıza borçlu olduğumuz hakkında, müphem de olsa, bir kanı vardır. Böylece daha önceki bölümde görül-

¹ Walter Houston Clark: The Psychology of Religion (An Introduction to Religious Experience and Behavior, (Third Printing) The Macmillan Comp. New York, 1961, Chapter: 5, The Religion of Childhood. pp.83-92.

düğü gibi, çeşitli kimseler kendilerinde din duygularını yaratan altmışbeş neden arasında din eğitimine erken başlamayı baştan yedinci sıraya koymuşlar ve aynı amaca hizmet eden bilinç, görev, alışkanlık ve gelenek gibi diğer nedenleri listenin çok daha altında göstermişlerdir.

Bu bölümde yazılanların pratik önemi; çocukluk dönemi dininin özellikleri ile bunu doğuran güçler hakkında bazı bilgiler edinmek isteyen anneler, babalar ve eğitimciler tarafından durumun hemen kavranmasıdır, yazacaklarımızın din eğitimi konusunda ilmî bir risale niteliğinde olmasa bile okuyucularımıza bu işin gerisinde kalan bazı esas bilgiler sağlayacaktır. Bu bölüm, Allah'ın varlığına inanmayanlar, kendilerine göre dini iğrenç bir şey olarak gören ve gençleri bundan mümkün olduğu kadar uzak tutmak isteyen kimseler tarafından da ilgi ile karşılanacaktır. Bunları okudukları zaman nelerden kaçınmaları gerektiğini öğreneceklerdir.

Çocuk dünyaya geldiği zaman yardıma muhtaç bir varlıktır ama içinde gizli birçok yeteneklere sahiptir. Her şeyden önce, çocuğun sadece bünyesi için değil fakat aynı zamanda önünde uzanan uzun ve sıkıntı dolu yıllarla başa çıkabilmekte kendisine çok gerekli olan esas alışkanlıkları ve davranışları kazanabilmesi için özellikle ilk yıllarda sürekli bakım ve özen ister. Buna rağmen, şunu da unutmamalıdır ki bu bakım ve itinada ifrata kaçmamak gerekir. Çocuğun yavaş yavaş büyüüp gelişmesine uygun bir şekilde onun yeteneklerini ve kişiliğini de geliştirmeye çalışmak gereklidir. Çocuklarla bitkileri birbirine benzetebiliriz. Her ikisi de bakım ister; her ikisi de zamanla gelişip büyür. Ama çocukların büyüdüğüce yetenekleri artar, kişilikleri gelişir. Kişiliklerinin gelişmesinde kendilerini yaratan Allah kavramı da yer alır. Bilgili bir çiftçi toprağı ne zaman süreceğini, ne kadar süre ile nadasta bırakacağını, ne zaman ekeceğini ve mahsulü ne zaman kaldıracağını bilir. Başka bir deyişle, her işin uygun bir vakti vardır. İşte, hassas ana ve babalar ile sanat gücüne sahip olan eğitimciler de şayet "dere kenarına diktikleri ağaçtan" zamanı gelince meyva toplamak istiyorlarsa sabır ve dikkati meczetmesini bilmeleri lâzımdır.

Esas itibariyle biz şu iki soruya cevap aramağa çalışacağız: (1) Çocuğa din duyguları nereden gelir ve nasıl gelişir? (2) Çocukluk devresindeki din nasıldır? Bu bakımdan, bu faslın ilk bölümünde gelişmelere ve doğal kuvvetlere, ikinci kısmında ise genellikle, tasvirlerle yer verilecektir.

ÇOCUĞA DİN DUYGULARI NEREDEN GELİR VE NASIL GELİŞİR?

Çocuk doğduğu zaman dinî duygulara sahip değildir. "Wordsworthian sentimentalist"leri istedikleri kadar aksini iddia ededursunlar, psikologlar yeni doğmuş bir çocuğu, beşerî olmaktan ziyade hayvana yakın bir varlık olarak kabul ederler. Gerçekten hayli gelişmiş bir maymun bazı davranışlarında yeni doğmuş bir çocuktan daha fazla "beşerî" dir². Çocuk beşerî varlığını kuvveden fiile çıkaracak yetenekte değildir. Daha ilkel olan beşerî davranışlar bile yavaş yavaş ortaya çıkarken, insanın son derece karışık ve anlaşılması güç sayısız ruhsal yetilerinden birisi olan dinin daha çocuk doğar doğmaz kendini göstermesini nasıl bekleyebiliriz. Din bu ruhsal fonksiyonlarla o kadar içiçe girmiş bir durumda olmasına rağmen, gelişmesini onlardan ayrı olarak yapar. Gelişmede nazarı itibare alınacak esas prensiplerden bazıları nelerdir?

Himaye altında bulunma ve "dört istek". Çocuk, ana rahminin değişmeyen, güvenli atmosferinden dışarıya çıktığı zaman nefes almaya başlar ve dolayısıyla hayatın ilk büyük mücadelesine girmiş olur. Bu şekilde çocuğun sinir sistemi büyük bir şok geçirmiş gibidir. Rankian'lar³ gibi biz bu olayın hayatî önemi üzerinde duracak değiliz. Bununla beraber burada şu hususu da belirtmek gerekir ki doğum olayı bireyin gelecekteki fizikî gelişmesinde muhtemelen büyük bir önem taşır. Özellikle doğum anormal ve zorlayıcı şartlar altında olmuşsa bu önem daha da artar. Doğum olayının en azından psikolojik bir sonuç meydana getireceğine kesin bir gözle bakabiliriz.

Çocuğun yeni yeni gelişmeye başlayan organizması ile birlikte henüz çok ilkel fakat çok gerçek olan bir "himaye altında bulunma" bilinci de kendisini göstermeğe başlar. W.I. Thomas'ın bu kitabın 66-74 üncü sayfalarında bahsedilen ünlü "dört istek"i güven, bir söz veya eyleme karşı tepkide bulunma yani cevap verme, tanıma ve yeni tecrübeler edinme'dir⁴. Bunlardan "güven" isteği daha ilk nefesini almaya başladığı zaman çocuğa hâkim olur ve psikolojik refleksler halinde ken-

2 Örneğin 6 aylık bir maymun-ape; küçük kuyruksuz cinsi-yine 6 aylık bir bebekle aynı ailede birlikte büyütüldüğünde, maymun kendisini besleyip bakan ebeveyne, o ailenin kendi oğullarından daha fazla sevgi ve düşkünlük göstermektedir. Bkz. Kellogg and Kellogg, the Ape and the Child. Mac Graw-Hill Book Co. New York, 1933.

3 Rankian'lar olarak belirtilmek istenen, Avusturyalı psikolog Otto Rank (1884-1939) taraftarlarıdır. 1924'de basılan "Das Trauma der Geburt" kitabı İngilizceye 1953'de çevrilmiştir. (Çeviren)

4 Thomas, W.I., The Unadjusted Girl, Boston: Little, Brown and Co., 1924.

dini gösterir. Çocuğun gelişip, büyümesi için bazı ihtiyaçları vardır. Bir dereceye kadar kendi inisiyatiflerini kullanarak gereksinmelerini belirtir. Kesinlikle çocuk başkalarının yardımına muhtaçtır. Bu "himaye altında bulunma" hissi az veya çok bütün yaşamı boyunca devam eder. Bu his, Schleiermacher'in⁵ dediği gibi dinî yaşayışın esas nüvesini teşkil eden Allah'ın yardımına sığınma duygusuna çok benzer. Schleiermacher şüphesiz bu psikolojik reaksiyona; Allah'ın yardımına müştak olma hissine öncelik tanır. "Dört istek" den ikincisi, gene çok erken yaşlarda kendisini gösteren; "yasam deneyleri edinme" isteğidir. Çocuk bu isteğini psikolojik olmaktan ziyade fizyolojik olarak, kol ve bacaklarını rastgele oynatmak suretiyle ifade etmeye çalışır. Çocuğun doğuşundan sonra yapmağa başladığı bu hareketler, birkaç hafta sonra hem kendi anne ve babasıyla, hem de onu bilimsel olarak yakından inceleyen gözlemci ile bir nevi işbirliği yapmakta olduğu anlamını taşır. Gerçekten daha ilk günlerde yapmağa başladığı bu hareketler tamamen fizyolojik olmasa bile, örneğin kol ve bacaklarını oynatırken bebeğin aniden kundaklanması onda yüzünün kızarması veya ağlamaya başlaması gibi bazı tepkilere yol açar ki buna ruhbilimcilerin bir kısmı öfke, bir kısmı da daha ihtiyatlı davranarak sadece bir tür heyecan gözümüyle bakarlar⁶. Yeni tecrübeler edinme isteği, güven isteği kadar zorlayıcı olmamasına rağmen, bir dereceye kadar başkalarını görerek ifade etmeğe çalıştığı bir tür dürtü (tahrik edici saik) dir.

Bir söz veya eyleme karşı cevap verme (response) yani tepkide bulunma isteği ise, daha pek küçükten veya çoğunlukla gelişme devresindeki mevcut olan bir haldir. Çünkü, çocuğun özellikle hassas tarafları sevilip okşandığı zaman çocukta gözle görülebilen bir tatmin sezilir ve bu gerçek, Freud'un çocukta cinsiyet kavramına yönelmesine yardımcı olmuştur. Himaye altında bulunma konusu da bu arada şüphesiz önem kazanmaktadır. Çocuk birçok fizyolojik gereksinmelerini gidermek ister, ama himaye altında bulunma duygusu yani kendisinin başkaları tarafından korunduğunu, sevgi ve şefkât gördüğünü hissetmesi onda daha büyük bir tatmin yaratır. Bunun için de en çok dayandığı kimse-ler kendisine bakan, büyüten insanlardır. Bu insanlar da pek büyük bir çoğunlukla anne ve babalar olacaktır. Şu bir gerçektir ki çocuğun bu şekilde duyacağı ruhsal doyum hemen hemen alacağı gıdalar kadar önemlidir. Hattâ fizikî bakımdan gelişmesi için dahi bu tatmin gerek-

5 Ernest Schleiermacher (1768-1834), Breslau'da doğan Alman filozof ve teologu, din duygusunun kaynağı üzerinde değerli görüşler getirmiştir. (Çeviren)

6 Bkz.: Merry and Merry, The First Two Decades of life, Chap.2.

lidir. Çocukta kişiliğin gelişmesinde de bu tatmin çok hayatî bir rol oynar.

Pediatristler (Çocukların bakım ve hastalıkları ile uğraşan uzmanlar) bugün, birçok çocukların gelişmelerini sağlamak için yapılan en kusursuz fiziksel itinanın dahi yeterli olmadığı gerçeğini daha iyi anlamış bulunmaktadırlar. Sevgi ve şefkât görmeyen çocuklardan çoğu kısa zamanda canlıklarını kaybederler ve hattâ ölürlere. Ama sevgi ve şefkât içinde büyüyen çocuklar, sağlığı koruma ve gıda bakımından kısmen yoksun olsalar bile, gene kuvvetli ve sağlıklı olarak yetişirler. İşte bu nedenle kimsesiz çocukları barındıran yuvalar ve hastaneler çocuklara gıda ve sağlık yönünden yardım ettikleri gibi "anahk" şefkatini de onların üzerinden eksik etmezler⁷. Bu şekilde çocuklar daha ilk günlerden itibaren başkalarına karşı nasıl davranılacağını, bir harekete nasıl tepkide bulunulacağını ve sevginin ne olduğunu öğrenirler. Aynı zamanda başkalarının himayesi altında olduklarını hissederek huzur duyarlar. "Tanıma" isteği çocuğun doğduğu zamanlarda kolaylıkla anlaşılabilir. Çocuk belki bu isteğini çok ilkel bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır, fakat bunun daha iyi anlaşılabilmesi için çocuğun bir devreye kadar bilinçlenmesi gerekir. Bu bilinçlenme de belki en erken, bir yaşını doldurmadan olmaz⁸. Fakat çocuk iki yaşına bastığı zaman bu bilinçlenme de yavaş yavaş gelişmeye başlar. İki yaşında olan çocuklarda kıskançlık belirtileri görülebilir. Bu belirtiler çoğu zaman kesindir. Ve bu da bize artık o yaşta çocukta bilincin gelişmekte olduğu kanısını uyandırır. Kıskançlık duygusu, çocuğun bir tür kendine özgü değer yargısı olup çocuğun kendi içinde gelişir. Bu hissin gelişmesinde başkalarının düşünce ve davranışlarının da büyük payı vardır. İşte burada da çocuk, başkalarının himayesine; sevgi ve şefkâtine muhtaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu konuda daha başka açıklamalarda bulunmak mümkün ise de biz bu duygunun, insanı hiç kuşkuyla düşürmeyen en belirli şekillerde geliştiğini söylemekle yetineceğiz. Başkalarının himayesi altında bulunma, büyüklerden sevgi ve şefkât görme duygusu çocukta bulunan yegâne duygu değildir. Bir bahçede bulunan çiçekler veya bir tarlada bulunan yabancı otlar nasıl hep bir arada büyüüp gelişirse, çocukta da daha birçok duygular olup bunlar birlikte büyüüp, gelişirler⁹. Bütün

7 Bkz.: Margaret A. Ribble, The Rights of Infants: Early Psychological Needs and Their Satisfaction, New York: Columbia University Press, 1947.

8 Gordon W. Allport, Personality, (Chapter, 6) New York: Henry Holt and Co. 1937.

9 James B. Pratt, The psychology of Religious Belief, New York, The Macmillan Co. 1920, p. 93.

bu duygular, insanda din bilincinin gelişmesinde ayrı ayrı rol oynarlar, fakat başkalarının himayesine, sevgi ve şefkâtine muhtaç olma duygusu insanların dinsel yaşayışında çok önemli bir yer tutar. Bu gerçek genetik olarak da açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır. İnsanın dinsel yaşayışını bir bahçeye benzetirsek bu bahçede en göze çarpan ağaç işte gene bu aynı duygudur. İnsanoğluna daha ilk günlerden başlayarak kazandırılan deneylerle, psikolojik bir duygu içinde, Allah'ın himayesine sığınması öğretilmektedir.

Anne ve Babaların Önemi.

İnsan zihininin ne karmaşık (Complex) bir şey olduğu bilinip tam olarak ne olduğu anlaşılmazken, ondan çok daha esrarlı bir gerçek olan Allah kavramından söz açmak kolay değildir. İnsanlar kendi duygu ve tecrübelerine dayanarak ya da Allah'ın, kendilerince önemli bir hususu üzerinde özellikle durarak, onu birçok biçimlerde tanımlamaya çalışmışlardır. Dindar bir kimse, anlaşılması kolay olmayan bazı dinî semboller üzerinde düşünürken Allah kavramını da zihninde canlandırmak ister. Bu canlandırma, onun en anlamlı ve en kuvvetli duygu ve tecrübelerine dayanılarak yapılır. Ana-baba kavramı da evrensel bir kavram olup, Hıristiyanlık inancından çok daha gerilere kadar uzanır. Bu bakımdan bir çocuğun anne ve babasıyla olan ilişkileri onun Tanrıyı anlayışında ve dinsel yaşayışında önemli etkiler yapar. Başlangıçta ana-baba sembolü ve ilişkileri çocukta ne kadar güçlü olursa etki de o kadar büyük olur. Çünkü çocuk bu ilişkilerinin etkisi altında kalarak Allah kavramını zihninde yaratır. Allport buna ait şöyle bir olay anlatır: Altı yaşında bir çocuk Allah'a dua ederken, bu duanın girişindeki "Babamız" kelimesini söylemeyi reddetmiştir. Bunun sebebi de çocuğun babasının ayyaş ve Hıristiyanlık dininden dönmüş bir kimse olmasıdır. Dolayısıyla çocuk, Allah kavramıyla kendi babası arasında bir ilişki kurmaya tahammül edememiştir¹⁰. Bu bakımdan insanların zihninde bulunan Allah kavramı birbirinden farklıdır. Dinî semboller ve âdetler de esnek olduğundan değişik biçimlerde düşünülebilir.

Daha önceki bölümde açıklanmış bulunan, Freud'un din üzerindeki gözlemlerini de hatırlamadan başka konuya geçmemiz mümkün değildir. Freud dinî yaşayışın esas nüvesinin, ana-baba ilişkilerinden ve bu ilişkilerin sonucu olan baba imajından doğduğunu söyler. Freud'un fi-

10 G.W. Allport, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, New York, The Macmillan Co., 1950, p.31.

kirleri bazan aşırı olmasına rağmen daima saygıyla karşılanmalıdır¹¹. Onun kuramlarını kuşku ile karşılamak temayülü varsa da çocuğun ana-babasıyla olan ilişkilerinin ilerdeki dinî gelişmesinde önemli rol oynadığı fikrine iştirak etmemiz gerekir.

Öğrenme ve olgunlaşma. Çok eskiden beri kelime oyunu yapıldığı sanılan bir bilmece vardır: "Her zaman herkes aynı anda ne yapmaktadır?" Bu bilmeceye bir tek sözcük ile yanıt verilebilir; "Yaşlanıyorlar". Bu bilmeceye "Birşeyler öğreniyorlar", diye cevap vermek de olasıdır. Çünkü insanlar doğdukları andan itibaren birşeyler öğrenmeye başlarlar ve bu bütün hayat boyunca devam eder. Bu arada onunla birlikte devam eden ve özellikle çocukluk yıllarında önem kazanan "olgunlaşma" konusu vardır. Öğrenme ile olgunlaşmanın birbirine paralel olarak gelişmesi şart değildir. Psikologlar insanların olgunlaşması konusu üzerinde çok düşünmüşler ve birçok araştırmalar yapmışlardır. Ama bu konuda bilgileri arttıkça iş daha karışmış ve anlaşılmaz bir hal almıştır. Buna rağmen vardıkları sonuçların din psikolojisi için de önemi vardır, çünkü din, öğrenme yoluyla gelişir ve herşeyden önce öğrenmenin ne demek olduğu anlaşılmalıdır¹².

Çocuğun lisan ve öz bilinç (Self-Consciousness) gibi birçok şeyleri dinden önce öğrenmek zorunda olduğu apaçıktır. Hem fizyolojik hem de psişik fonksiyonların olgunlaşmasını da bu arada zikredebiliriz. Bu fonksiyonların olgunlaşma derecesi dini duygu ve tecrübeleri büyük oranda etkiler. Daha açık olarak anlatmak gerekirse, ana-baba ve çocukların karşılıklı ilişkileri esnasında çocuk bazı davranışlar edinir. Bu davranışları, onun dinsel yaşayışından ayrı düşünmek olanaksızdır. Biraz önce sözü edilen ayyaşım altı yaşındaki oğlunun babasına karşı takındığı tavır ve hareketleri onun Allah'a dua ederken bazı sözlerini sınırlamasıyla din üzerindeki etkisini apaçık ortaya koymuştur. Diğer bakımdan, bu çocuğun zihni kapasitesi gelişmemiş olduğu için çocuk bu duayı diğerleri gibi belirli bir alışkanlık içinde okumamış, babası ile Allah arasında bir mukayese yaparak sonunda bazı güçlüklerle düşmüştür. Çocuğun, Allah'a hitap ederken "Babamız" kelimesinin sembolik olarak ne anlam taşıdığını anlayabilmesi için tabiatıyla daha olgunlaş-

11 Freud'un tüm hipotezlerini tahkik edecek uygulamalı çalışmalardan uzak bulunuyoruz. Ancak, R.R.Sears'in "Survey of Objective Studies of Psychoanalytic Concepts" başlıklı araştırması bu hipotezlerden birini kapsayan ebeveyn - çocuk ilişkisine bir açıklık getirmiştir.

12 Bkz.: E.R. Hilgard, Theories of Learning, New York: Appleton-Century-Crafts, Inc., 1956. Bu eserde Hilgard, bu alana ait ondan fazla teoriyi gözden geçirir. Daha önce de Munn'un "Psycheology, Part 3" ya da Merry and Merry'in yukarıda adı verilen kitabının 8. bölümünde bu konuda tatmin edici görüşler bulabilirsiniz.

ması ve kişisel teolojik sistemine girerek daha çok şeyler öğrenmesi zorunludur.

Dini bilgilerin gelişip çoğalmasında ilk ve en çok görülen şekil, bu bilgilerin derinine nüfuz etmeden olduğu gibi öğrenilmesidir. Bu bir tür, ünlü Pavlov'un belirttiği şartlanma ve şartlanma zamanı tepkide bulunmadır. Bu tepki söz ve hareketler biçiminde mekanik olarak kendini gösterir. Bu yaygın bir yöntem olup, din eğitimi yapılacak kimseye önce bir takım dualar ve ibadet şekilleri tekrar tekrar gösterilerek kafasına sokulur. Bu metot, doğal olarak dinin ilkel prensiplerini öğretmekte işe yarar, örneğin İncilden bazı kısımların ezberletilmesi, sofrada dua yapılmadan önce ellerin kavuşturulup başın öne eğilmesi bunlar arasında sayılabilir.

Bu şekilde yapılagelen dinî öğretimin kuvveti hakkında şu olay bize bir fikir verebilir. Kiliseye ibadete giden bir kadın şapkasını beraberinde getirmediğini hatırlayınca başını ince bir kâğıtla örter. Bu hareket o anda kilisede bulunan bazı kimseler tarafından dinî kaidelerin ihlâli gibi görülüp dehşetle karşılanır. Ama kadın başını örtecek birşey bulamasaydı herhalde bu tepki daha da ağır olurdu.

Bir psikoloğun, güvercinlere bir takım duaya benzeyen hareketler öğrettiği (ritualistic maneuvers) hayretle görülmüştür¹³. Din alanında bir kısım bilgi ve alışkanlıkların bu şekilde öğretilmesi arzu edilir ve hattâ gereklidir. Fakat esas itibariyle basit ve mekanik hareketlerde olan bu öğretim şekli, çok daha karışık ve farklı olan diğer öğretim biçimlerinden ayrılmalı ve onlar da açıklığa kavuşturulmalıdır. Gestalt psikolojisine bağlı olanların çoğunun duyduğu bu ayrılığı, Skinner ya da Thorndike belirgin bir ifadeyle ortaya çıkarmışlardır. Her ne kadar, çocuklar büyüyünceye kadar, daha güç ve daha karışık olan bu yöntemlerden yararlanıp bilgi edinecek yetenekte değildirler. Bu şu demektir ki, biz bir çocuktan soyut ve derin düşünceler yerine bu düşüncelerin ancak basit ve ilkel şekillerini bekleyebiliriz. Onun için çocuklar eğitilirken işin derinine gidilmez, herşey adetâ bir papağana öğretilir gibi öğretilir. Bu şekilde öğretim onlar tarafından daha kolay anlaşılır ve yarar sağlar. Daha yüksek ve kompleks bilgiler çocuğun algısının dışında kalır. Yalnız bunun da şu tehlikesi vardır: Çocuk bu şekilde öğrenmeye karşı bir alışkanlık kazanırsa ilerde diğer usullerden yararlanamaz hale gelir. Bundan başka, eğer ölüm dürtüsünün (urge) varlığını kabul

13 B.F. Skinner, Science and Human Behavior, "Superstition in Pigeon", New York, The Macmillan Co., 1953.

edersek, dinî görevlerini iyice anlamadan, harfiyen yerine getiren bir çocuğa verilen güven duygusu onun huzur kaynağı olur ve ona çok cazip görünür. Diğer bakımdan, yaşama dürtüsü çok daha kuvvetli olan bir çocuk, zamanla tatsız bir lapaya benzeyen dinin bu ölüm ifadelerinden bıkkınlık getirir ve bir gün böyle yüzeyde kalan, anlamsız bir dine karşı isyan eder. Bu fikirler belki daha önce sözünü ettiğimiz bir olaya ışık tutacaktır: Kiliselerimizde ve dinî eğitimimizde böyle körükörüne bir eğitime ağırlık vermenin nedeni, ölüm dürtüsünün gelişi güzel halk arasında, yaşama dürtüsünden çok daha fazla etkili olduğundandır.¹⁴

Vicdan ve Suç. Bazı psikiyatristler suçluluk duygusu ile katı bir vicdanın ruh sağlığı üzerinde birçok kötü etkileri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mamafih, tamamen insanlara özgü olan bu suçluluk duygusu ile vicdan diye adlandırdığımız insani içinden iğneleyen beşerî kuvvetler olmasaydı, belki bugün modern uygarlığın getirdiği birçok olumlu sonuçlara erişemezdik. Vicdan ile suçu din ile bir arada düşünmek için esash bir neden yoktur. Bu gerçek, Batı ülkelerinin dinleri ile bütün gelişmiş dinler için daima kabul edilir¹⁵. Onun için bu iki duygunun esas itibarıyla nereden doğduğunu, burada birkaç kelime ile anlatmak gerekiyor.

Vicdan, insana Allah'ın bahsettiği bir duygu olabilir ama, bu duygu sonra bir takım olaylarla gelişir. Diğer bir deyişle, bazı dış etkenlerle öğrenilir ve zenginleşir. Nitekim, antropolojistlerin de söylediği gibi vicdanî hususlarda fikir ve davranışlar dünyanın her yerinde ayrı ayrıdır¹⁶. Çünkü bu bir nevi kültür ve görgü işidir; çevrenin ve eğitimin etkisi büyüktür. Bu vesile ile burada, Sina dağında Hazreti Musa'ya verilen meşhur On Emir'i hatırlamakta yarar vardır. Hattâ bizim kendi kültür anlayışımıza göre dahi, yalan söyleme, hırsızlık ve adam öldürme gibi suçlar bazı koşullar altında hoş görünebilir. Savaş esnasında adam öldüren veya kendi yaşamasını sürdürebilmek için düşmanın malını çalan vasat bir insan, bu hareketlerden sonra kendisini iyi hissettiğini ve vicdan azabı çekmediğini söyler. Suçluluk duygusu yaratan sebepler de insandan insana değişir. Bir katolik çocuk kilise âyinine katılamadığı zaman kendini suçlu hisseder; New England'lı vicdanı Pazar günü sinemaya giden bir kimseyi hoş görmezken, bir Musevî çocuk Cumartesi günü dinî görevlerini ihmâl ederse suçluluk duygusu içinde kalabilir.

14 Bkz.: Breckinridge and Vincent, Child Development, pp. 179-185

15 Cf. Rudolf Otto: "Hayh gelişmiş bir dinde, ulûhiyetin istekleri sayılan, moral yükümlülük ve inkiyat (hürmet), gelişmiş insanın kendi dinsel duygularıyla yanyanadır." The Idea of the Holy, p.53.

16 Bkz.: R.Benedict, Patterns of Culture, Boston, 1935.

Bu suçluluk duygularının orijini, çocuğun hatırlayamayacağı kadar önce başlayan ana-baba veya onların yerini alan kimselerin çocuğu eğitme tarzında aranmalıdır. Zira çocuk öyle bir hüviyet içinde yetişir ki zamanla bir dereceye kadar anne ve babası gibi hissetmeye başlar; onların ideal ve arzularını paylaşmış olur. Törelere ve dinin ağır bastığı yerlerde bu durum üç ve altı yaşlar arasında çok daha fazla kendini gösterir¹⁷. Buna rağmen, çocuk şüphesiz kendine ne öğretilmek istenildiğini ve olaylara ne şekilde tepkide bulunması gerektiğini anlayamaz. Vicdanî duygularının kuvveti de kısmen bu anlamının noksan oluşuna dayanır. Çocuk şüphesiz zamanla öğretmenleri ve oyun arkadaşları gibi kendi ana-babasının ve ailesinin dışında kalan bazı kimseleri tanımaya başlar. Bu kimselerin öğretti ve davranışları çocuğun vicdanı ve hareket tarzı üzerinde belirli bir dereceye kadar etki yapar. Fakat ailenin etkisini tamamen silip atmak mümkün değildir. Hatta aradan uzun seneler geçip yaşlandığı zaman anne ve babasının çehrelerini hatırlayamasa bile onların vicdanında bıraktığı etki halâ canlılığını korumaktadır. Çocuğun ileride takip edeceği hayat tarzı ne kadar değişik olursa olsun o daima bu etkiyi bilinçli veya bilinçsiz olarak içinde hissedecek, bazan suçluluk duygusuna kapılacaktır.

Burada bahis konusu edilmekte olan husus, Erich Fromm'un, esas itibariyle "âmîr vicdan" (authoritarian conscience) diye adlandırdığı gelişimdir. Onun kapsamındaki, çocuğun kendisinin dışında, baş eğerek, saygı göstererek uzlaştığı şeylerdir. Bu, çocuğun uyum sağlaması için önemlidir. Çocuğun vicdanında yer eden güçlerin kaynağının eskilere dayandığı ve çocuğun sevip saydığı kimselerden gelmesidir. Çocuğun kişiliğini kazanabilmesi için kendisini iyi tanıması ve toplumda bir yer alması lâzımdır. Biraz önce sözünü ettiğimiz, çocuk üzerindeki ana-baba ve aile etkisi eğer gereğinden fazla ise, yani çocuk bir nevi otorite altına girdiyse o zaman çocuğun kişiliğinin sınırlandığı ve yaratıcı gücünün azaldığı görülür. Bunun aksine çocuğun kişiliği kendi kendine gelişmiş olursa o zaman çocuğun yeteneği ve yaratıcılığı da kişiliğine uygun olarak artabilir.¹⁸

Çocuğun bilinç ve kişiliğinin gelişmesi için bir dereceye kadar disiplin de özgürlük de gereklidir. Bunların her ikisinin de aşırı olmaması gerekir. O zaman çocuk kendi içinde bulunan güçleri daha iyi kullanabilir. Tamamen özgür yetişen bir çocukta topluma karşı sorumluluk duygusu gelişmez veya bu sorumluluğu kullanamaz hale gelir. Böylece

17 E.B. Hurlock, Child Development, New York, Mc Graw-Hill Book Co., 1942, p. 443.

18 Bkz.: E.Fromm, Man for Himself, New York, Yale University Press, 1950, pp. 141-172.

çocuk psikopat bir kişiliğe sahip olur veya moral bakımından iyice sarsılır. Tamamen baskı altında yetişen bir çocuk ise, yaratıcılık kuvvetini kaybedip, toplumun içinde herhangi bir fert olmaktan ileriye gidemez.

Bu bakımdan, bilinç çocuk eğitiminde dikkatle üzerinde durulacak bir konudur. Çocuğun din duygularının nereden geldiği ve nasıl geliştiğini anlayabilmemiz için de “Çocukta bilinç” konusuna eğilmek lâzımdır.